

УДК 343.2

Підюков Петро Павлович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
заслужений професор НАВС, провідний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності
НАВС, м. Київ, Україна

Устименко Тетяна Петрівна,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільно-правових
дисциплін НАВС, м. Київ, Україна

Конюшенко Яна Юріївна,

доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального
процесу НАВС, м. Київ, Україна

Калиновський Олександр Валерійович,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
заступник начальника відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної власності НАВС, м. Київ, Україна

ГЕНЕЗА ТА ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ І ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ

Стаття присвячена дослідженню інституту покарання у виді довічного позбавлення волі, періодів його становлення та розвитку, виявленню певних прогалин у національному законодавстві та його правозастосуванні, врегулюванню процесуального порядку винесення й виконання обвинувального вироку суду щодо його призначення, перегляду і відбуття, а також розробленню подальших напрямів оптимізації, гуманізації і наближення до європейських та світових міжнародних стандартів українського законодавства у визначеній сфері.

Ключові слова: національне законодавство, кримінальне провадження, досудове розслідування, судочинство, цивільний позов, відшкодування шкоди, обвинувальний вирок, види кримінальних покарань, довічне позбавлення волі, довічне ув'язнення, смертна кара.

У вітчизняній науковій літературі із зазначеної проблематики зазвичай виокремлюють два періоди становлення та розвитку інституту покарання у виді довічного позбавлення волі: перший (оновлено-трансформаційний) період, коли в Україні було введено мораторій, який призупинив виконання покарань у вигляді смертної кари (1995–2001 рр.), та сучасний період – з моменту закріплення в новому кримінальному законодавстві нового виключного виду покарання – довічного позбавлення волі (2001 р. – по теперішній час).

Тобто, першоосновою довічного позбавлення волі правознавці справедливо вважають наявну до нього виключну міру покарання – смертну кару, якій теж притаманні власні історичні корені, що сягають далеко в минуле.

Аналізуючи часи історичного минулого, не можна не помітити, що за виключенням лише окремих загальновідомих періодів (репресії Іоанна IV (Грозного), Петра I, Леніна, Сталіна) чинне на той час російське і радянське кримінальне законодавство, порівняно із законодавством зарубіжних країн, не відзначалося якоюсь особливо жорстокістю.

Наприклад, “Уложение” 1845 року, яке діяло в Росії до жовтневої революції 1917 року, передбачало смертну кару лише за державні та карантинні (тобто вчинені під час епідемій і епізоотій, а також пов’язані з ними) злочини, причому такі вироки набирали чинності виключно після особистого їх затвердження царем. Віковий ценз осіб, до яких могла бути застосована смертна кара, становив від 21 до 70 років. Навіть учинення особою декількох убивств не тягнуло за собою обов’язкового позбавлення її власного життя державою.

Упродовж перших революційних і постреволюційних років мало хто з представників суспільства того часу був зацікавлений у необхідності суворого дотримання законності. У зв’язку з цим нові соціалістичні правила запрацювали лише у 1922 році, коли було значно розширено перелік злочинів, за вчинення яких призначалася смертна кара, а мінімальний вік засуджених до неї знизили до 18 років.

Нова реформа відбулася в 1935 році: було дозволено застосування смертної кари щодо осіб, які досягли 12-річного віку.

У 1947 році в межах загальної післявоєнної лібералізації смертну кару в мирний час відмінили, але невдовзі (в 1950 році) її було поновлено стосовно шпигунів і диверсантів, причому закон про це мав зворотну силу.

У 1954 році смертну кару знову повернули в Кримінальний кодекс за навмисне вбивство при обтяжуючих обставинах, у 1962 році її передбачили також у нормах КК щодо звалтування та хабарництва при обтяжуючих обставинах.

Нарешті, за КК 1960 року було передбачено, що смертна кара (розстріл) як виключна міра покарання могла застосовуватись лише щодо чоловіків, які вчинили відповідні особливо тяжкі злочини у віці від 16 до 65 років.

Втім, за архівними документами, що збереглися, встановлено, що і протягом завершального періоду дії попереднього КК (тобто до 1991 року) в СРСР було страчено три жінки і понад 22 тис. чоловіків (96 % – за навмисні вбивства при обтяжуючих обставинах), в тому числі 15-річний підліток Аркадій Н., який з метою укриття раніше вчиненої ним квартирної крадіжки зарубав сокирою власницю квартири та її 3-річного сина.

Як і смертна кара раніше, так і довічне позбавлення волі – це найсуворіша міра державного примусу і виняткова (виключна) міра кримінального покарання.

Згідно зі ст. 64 КК України, довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк (ч. 1). Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а

також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку (ч. 2) [1].

Довічне позбавлення волі передбачено 17 статтями Особливої частини КК України 2001 року, практично, які відтворюють переважно ті ж норми КК України 1960 року, санкції яких передбачали смертну кару. Це злочини проти засад національної безпеки України та її народу (ч. 3 ст. 110 КК України – “Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України”; ч. 3 ст. 258 – “Терористичний акт”, що призвів до смерті людини; ч. 3 ст. 321-1 – “Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів”, якщо вони спричинили смерть особи або інші тяжкі наслідки, або вчинені в особливо великих розмірах; проти життя та статевої свободи і статевої недоторканості особи (ч. 2 ст. 115 КК України – “Умисне вбивство” з обтяжуючими обставинами; ч. 6 ст. 152 “Зґвалтування” та ч. 6 ст. 153 “Сексуальне насильство” з обтяжуючими обставинами); проти життя спеціальних суб’єктів злочинного посягання (ст. 112 – “Посягання на життя державного чи громадського діяча; ст. 348 – “Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця”; ст. 348-1 – “Посягання на життя журналіста”; ст. 379 – “Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв’язку з їх діяльністю, пов’язаною із здійсненням правосуддя” і ст. 400 – “Посягання на життя захисника чи представника особи у зв’язку з діяльністю, пов’язаною з наданням правової допомоги”); проти порядку несення військової служби, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ч. 5 ст. 404 – “Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов’язків з обтяжуючими обставинами; ч. 2 ст. 438 – “Порушення законів та звичаїв війни” поєднані з умисним вбивством; ч. 2 ст. 439 – “Застосування зброї масового знищення”, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки; ч. 1 ст. 442 – “Геноцид”; ст. 443 – “Посягання на життя представника іноземної держави” і ч. 3 ст. 447 – “Найманство”, що призвело до загибелі людини).

Запровадження в національному законодавстві інституту довічного позбавлення волі яскраво свідчить також про зміну пріоритетів державної політики і стратегії в окресленій сфері, її подальшу оптимізацію, гуманізацію та наближення до європейських та світових міжнародних стандартів.

Водночас протягом минулих 20 років відбулося чимало змін у практиці призначення, виконання і відбуття цього виду кримінального покарання, що висвітлили і певні прогалини їх законодавчого регулювання й правозастосування складових зазначеного інституту.

Серед найактуальніших проблем винесення судових рішень у виді довічного позбавлення волі все більше висвітлюються проблеми правового, кадрового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення виконання покарання зазначеного виду; відсутність належних умов для утримання окремої категорії засуджених; розроблення науково обґрунтованої тенденції виконання цього виду покарання, заснованої на вимогах міжнародних стандартів поведінки з ув’язненими й засудженими; постійні чисельні скарги останніх щодо порушення їх прав до Європейського суду з прав людини; право засудженого до покарання у виді довічного позбавлення волі бути звільненим з установи виконання покарань

шляхом помилування або умовно-дострокового звільнення, реалізація ув'язненими і засудженими до покарання у виді довічного позбавлення волі конституційних прав і обов'язків тощо.

Звісно, що зазначене вище не могло не привернути до себе увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, відомих учених і практиків (К.А. Автухова, Ю.М. Антоняна, Є.Ю. Бараша, А.І. Богатирьова, І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, В.В. Голіни, І.М. Даньшина, О.М. Джузи, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, Г.О. Радова та ін.), а також стало потужним поштовхом до проведення серії комплексних наукових досліджень (Л.О. Мостепанюка, С.В. Царюка, О.В. Хорошуна й ін.).

Однак, зазначені та інші дослідники намагалися тлумачити поняття покарання у виді довічного позбавлення волі, аналізуючи проблеми і особливості регулювання порядку його призначення й відбування з урахуванням індивідуального підходу, особистого досвіду та під кутом зору власних наукових надбань.

Здається явно недостатньою до цієї проблематики увага була й з боку широкого кола вчених-процесуалістів, а також науковців цивільно-правової галузі, зокрема, щодо цивільно-правової відповідальності довічно ув'язнених у форматі вирішення заявлених щодо них позовів у кримінальних провадженнях та реального відшкодування спричинених ними збитків.

За офіційними даними Міністерства юстиції України, станом на 01 березня 2021 року в країні у 182 установах виконання покарань (29 з яких розташовані на території Донецької та Луганської областей, непідконтрольній органам вітчизняної державної влади, 5 – на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим) утримувалося 49472 особи. Серед них: 5580 осіб – за умисне вбивство, 2734 – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження, 6188 – за розбій і грабїж, 11331 – за крадіжку, 539 – за зґвалтування, 10 – за злочини проти основ національної безпеки, 4730 осіб, засуджених на строк понад 10 років. У виді довічного позбавлення волі відбували покарання 1548 засуджених (з 01.01.2020 року їх число збільшилося на 12 осіб), ще майже 800 засуджених очікували набуття вироками щодо їх довічного ув'язнення законної сили. Серед осіб, що відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, було 1525 чоловіків і 23 жінки [2, с. 1].

Порівнюючи ці дані з наведеною вище кількістю виконаних вироків про смертну кару протягом дії КК 1960 року, не можна не помітити, що загальне число осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, значно скоротилося (з 22 тис осіб за 35 років до 2,3 тис засуджених за 20 років). Водночас не можна не звернути увагу на значне (майже у вісім разів) зростання серед них кількості жінок (з 3 до 23).

Україна, до речі, сьогодні – єдина з країн пострадянської СНД, де довічне ув'язнення поширюється на жінок, в той час коли в усьому світі наявність чи відсутність у країні довічно ув'язнених жінок є показником наджорстокості суспільства.

Однією з найсерйозніших проблем, пов'язаних з існуванням в Україні такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, є стійка тенденція постійного збільшення загальної кількості засуджених (у середньому на 100 осіб щорічно). З одного боку, це пояснюється, як ми вважаємо, недосконалістю національного

законодавства, а також поширеної практики досудового розслідування і судочинства, коли нерідко довічне позбавлення волі призначається навіть співучасникам, які безпосередньо не вчинювали злочину і не перебували у місці його вчинення.

Сьогодні засуджені до довічного ув'язнення відбувають покарання у 12 виправних колоніях (секторах) та 22-х слідчих ізоляторах. На фоні невпинного зростання кількості таких засуджених невдовзі не вистачатиме місць для їх тримання. Це вимагає невідкладного пошуку нових форм виконання цього покарання та розгляду можливості дострокового звільнення від нього засуджених, заміни невідбутої частини покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким, регламентування процесуального порядку виконання судових рішень про їх призначення й відбуття тощо.

З огляду на це, не досить досконалою здається нам і назва самого поняття “довічне позбавлення волі”, про що вже неодноразово наголошувалося в літературних джерелах.

Вагома частина зазначених проблем і шляхів їх розв'язання була предметом уваги Верховної Ради України, зокрема, при розгляді законопроекту від 03.12.2014 № 1218, ініційованого народними депутатами В.В. Чумаком, О.П. Проданом, А.А. Кожемякіним та ін. “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі”. Цей законопроект, на слушну думку його авторів, у разі ухвалення значно сприяв би захисту прав і законних інтересів осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, членів їх сімей, дозволив би гуманізувати умови їх тримання на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації з прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поводження з ув'язненими, створив би реальні можливості скорочення чисельності засуджених до цього виду покарання з одночасним забезпеченням безпеки суспільства і держави.

Втім, серйозно повернувся до цих проблем вітчизняний Парламент лише через більш ніж 6 років поспіль, вже у новому скликанні й дещо зміненому форматі.

04 березня 2021 року Верховна Рада України прийняла за основу, ухваливши в першому читанні, законопроекти № 4048 і 4049 щодо приведення законодавства України у відповідність з практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Ці законопроекти спрямовані передусім на впровадження механізму подальшої гуманізації покарання для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, оскільки на сьогодні в Україні відсутній дієвий механізм пом'якшення покарання щодо таких осіб.

Законопроект № 4048 передбачає внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України, а законопроект № 4049 – до КК і КПК України щодо запровадження механізмів послаблення покарань у вигляді довічного позбавлення волі.

Зокрема, пропонується визначити в ч. 2 ст. 31 КПК можливість здійснення кримінального провадження в суді першої інстанції у випадках розгляду питання про заміну невідбутої частини покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким у порядку ст. 82 КК України колегіально судом у складі 3 суддів, а також передбачити право суду вирішувати зазначене питання під час виконання вироків (п. 3 ч. 1 ст. 537 КПК).

Вже понад два роки у Верховній Раді України перебуває ще один законопроект № 2033-а, який передбачає порядок і механізм перегляду справ невинно засуджених до довічного ув'язнення і забезпечуватиме право таких засуджених на справедливий суд і правосудний вирок.

Сьогодні Україна посідає перше місце серед 50 європейських країн за кількістю довічно ув'язнених, які практично не мають ніяких перспектив на звільнення від такого ув'язнення, їх кількість досягла вже 1540 осіб.

Як повідомляє на своїй сторінці у Facebook правозахисник, Координатор з правової реформи у Консультативній місії ЄС в Україні Вадим Човган, Європейський суд з прав людини нещодавно ухвалив рішення у справі “Петухов проти України”, в якому визнав, що українське довічне покарання грубо порушує права людини.

“Тепер є твердий юридичний аргумент: в Україні немає реалістичної перспективи звільнення від цього покарання”, – наголошує він, зазначаючи при цьому, що “мізерний шанс на помилування не є такою перспективою”.

“Як наслідок, – упевнений автор, – Україна порушує право цих засуджених не бути підданими катуванням та іншому неналежному поводженню чи покаранню”.

Правові позиції ЄСПЛ мають суттєве значення для удосконалення законодавства України, зумовлюючи необхідність внесення до нього відповідних змін.

Цьому сприяє також активне використання зарубіжного Європейського і світового досвіду розв'язання досить серйозної й надто непрості проблеми довічного позбавлення волі, запровадженого в законодавстві більш ніж 60 країн світу.

У законодавстві Сполучених Штатів Америки, наприклад, довічне позбавлення волі поєднує в собі як абсолютний, так і відносний вид покарання, а також навіть додатковий паралельний строк позбавлення волі.

Так, Верховний Суд США виніс 17.07.2019 офіційний вирок колишньому наркобарону-мільярдєру, відомому за прізвищем Ель-Чапо, визначивши покарання у вигляді довічного терміну ув'язнення та ще 30 років позбавлення волі, а також зобов'язав його виплатити в якості компенсації за заподіяну шкоду понад 12 млрд дол. США.

Тобто, довічне ув'язнення в цій країні може бути абсолютним, якщо відсутні загальні підстави для звільнення засудженого, і відносним – коли такі підстави є у наявності. Водночас законодавство США передбачає можливість призначення санкцій, що перевищують навіть максимально можливий період життя засудженого з наданням права на реалізацію такої можливості судом, що суперечить (у нашому розумінні) цілям і меті призначеного покарання. Законодавство багатьох штатів не відмовилося при цьому і від застосування смертної кари у той чи інший спосіб (в основному це смертельна ін'єкція або повішення чи електричний стілець).

Не скасована вища міра покарання у виді смертної кари і зберігається паралельно з довічним позбавленням волі також у Білорусі, Казахстані, Латвії, безальтернативною (крім позбавлення волі на певний строк) залишається смертна кара в законодавстві Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану.

У США, Бельгії, Сомалі, Туреччині, Ізраїлі, Кубі, Китаї довічне позбавлення волі не призначають неповнолітнім, у Росії таке покарання може застосовуватись лише щодо чоловіків у віці від 18 до 65 років. Водночас 20.07.2020 в США

засудили до довічного ув'язнення підлітка за стрілянину в житлі. Деякі країни (Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Венесуела, Домініканська республіка, Еквадор, Іспанія, Колумбія, Республіка Конго, Макао, Мексика, Норвегія) скасували довічне позбавлення волі з передбаченням максимального (від 21 до 60 років) строку ув'язнення.

З посиланням на зарубіжний досвід, останнім часом деякі вчені вітчизняної науки в галузі кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права відстоюють ідею відновлення в національному законодавстві смертної кари, яка має існувати як альтернатива довічного позбавлення волі за певних умов і процедур, чітко визначених у законі (процесуальний порядок перевірки законності й обґрунтованості вироку, терміни такої перевірки й виконання вироку, стан здоров'я суб'єкта злочину тощо).

Як на наш розсуд, навряд чи це доречно робити сьогодні.

Відмову від смертної кари й запровадження в національному законодавстві альтернативного їй кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі ми розцінюємо одним із найважливіших кроків і надбань незалежної України на обраному нею шляху наполегливої й безальтернативної розбудови сучасного правового демократичного суспільства з активним його просуванням до європейського і світового цивілізованого правового простору.

Тому більш нагальним вважали б більш активну мобільну комплексну розбудову й удосконалення українського законодавства щодо більш вдалого визначення назви цього виду покарання (наприклад, у виді “понадстрокового позбавлення волі” або “понадстрокового ув'язнення” чи “понадграничного строку позбавлення волі”), врегулювання процесуального порядку виконання обвинувального вироку суду про його призначення й відбуття, в тому числі з урахуванням пропозицій і побажань, наведених нами у окресленому вище форматі.

Безальтернативною обов'язковою умовою перегляду судом обвинувального вироку щодо дострокового звільнення довічно ув'язнених від подальшого відбуття покарання, як нам здається, мають бути законодавчо визначені вимоги щодо повного відшкодування ними заподіяної шкоди потерпілим від учиненого злочину, закріплені процесуальні механізми підготовки, прийняття, перевірки та реалізації таких судових рішень тощо.

Цілком зрозуміло, що це вимагає внесення відповідних змін і доповнень до чинного національного законодавства, зокрема, КК, КПК, КВК, ЦК України, інших нормативно-правових актів. Напрацювання й апробація проєктів таких змін і доповнень, на наше переконання, є тематикою наступних наукових публікацій та обговорень у літературі, під час наукових і науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 25 берез. 2021 року (офіц. текст). К.: ПАЛИВОДА А.В., 2021. 212 с.

2. *Марчук В.Т.* Кримінально-виконавчі засади виконання і відбування покарання у виді довічного позбавлення волі: автореф. ... канд. юрид. наук. К., 2021. 20 с.

REFERENCES

1. Criminal Code of Ukraine: current legislation with changes and additions as of March 25, 2021 (official text). K.: Palyvoda A.V., 2021. 212 p. [in Ukrainian]
2. *Marchuk, V.T.* (2021) Kryminal'no-vykonavchi zasady vykonannya i vidbuvannya pokarannya u vydi dovichnoho pozbavlennya voli. "Criminal-Executive Principles of Execution and Serving of Punishment in the Form of Life Imprisonment: author's ref. ... Cand. Sci. (Law). K. 20 p. [in Ukrainian].

UDC 343.2

Pidiukov Petro,
Doct. Sci. (Law), Professor,
Honoured Lawyer of Ukraine, Honoured Professor NAIA,
Leading Researcher of the Department of Organization
of Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights
of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Ustymenko Tetiana,
Cand. Sci. (Law), Associate Professor, Professor of the Department
of Civil Legal Disciplines of the National Academy of Internal Affairs,
Kyiv, Ukraine

Koniushenko Yana,
Doct. Sci. (Law), Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Criminal Process of the National Academy
of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Kalynovskyi Oleksandr,
Cand. Sci. (Law), Senior Researcher, Co-Chief of the Department
of Organization of Scientific Activity and Protection
of Intellectual Property Rights of the National Academy
of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

**GENESIS AND HISTORICAL ORIGINS OF LIFE IMPRISONMENT
AND PROBLEMS OF THE IMPROVEMENT OF UKRAINIAN
LEGISLATION ON ITS IMPOSITION AND DEPARTURE**

Research article is devoted to the study of the institution of life imprisonment, periods of its formation and development, identification of certain gaps in national legislation and its law enforcement, regulation of the procedural procedure for sentencing and execution of a court verdict on its appointment, review and serving, and further optimization, humanization and approximation to European and world international standards of Ukrainian legislation in a particular sphere.

The introduction of the institution of life imprisonment in national legislation clearly indicates a change in the priorities of state policy and strategies in this area, its further optimization and humanization, approximation to European and world civilized international standards.

At the same time, over the past 20 years there have been many changes in the practice of appointment, execution and serving of this type of criminal punishment,

which highlighted certain gaps in their legislative regulation and law enforcement of the components of this institution.

Among the extremely difficult problems of issuing and enforcing court decisions in the form of life imprisonment are increasingly highlighted problems of legal, personnel, financial and logistical format, lack of proper conditions for detention, lack of scientifically sound concept of the improvement of the mechanisms of an execution of this type of punishment, standards of treatment of prisoners and convicts, constant numerous complaints of the latter about the violation of their rights to the European Court of Human Rights, the inability of a person sentenced to life imprisonment to be released by pardon or parole, restrictions on the implementation of prisoners and convicts life imprisonment of constitutional rights, freedoms and responsibilities, etc.

The name of the very concept of “life imprisonment” does not seem perfect enough.

This publication highlights a significant part of them and the authors’ vision of some options for ways to solve these problems, taking into account international and foreign experience.

Keywords: national law, criminal proceedings, pre-trial investigation, legal proceedings, civil action, damages, conviction, types of criminal penalties, life imprisonment, life imprisonment, death penalty.

Отримано 18.10.2021